

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ KUTATÁSOK NÉHÁNY MÓDSZERTANI PROBLÉMÁJA¹

A nemzetek közötti összehasonlítások társadalomtudományi kutatásokban való megjelenése viszonylag újkeletű jelenség. Ennél is rövidebb múltja van a keleti-nyugati vagy pontosabban a szocialista és a kapitalista országok relációjában végzett, empirikus vizsgálatokon alapuló összehasonlító elemzéseknek.

A hetvenes évek elején, majd a második felében, a világgazdaságot megrázó olajsokk élesebb megvilágításba helyezte, mindkét társadalmi rendszer gazdaságában működő termelési rendszerek gyengeségeit, főleg a megváltozott körülményekhez való adaptáció folyamatának nehézségeit. Egyebek mellett megingott az általánosan elfogadott hit, a tömegtermelésen alapuló termelési rendszerek hatékonyságáról és stabilitásáról. Ezzel párhuzamosan zavar keletkezett egyes nemzetgazdaságok működését szabályozó társadalmi és politikai intézmények szerepében is – például a szakszervezeti érdekképviselő hatékonyságában, a fejlesztés- és elosztás szabályozására hivatott állami intézmények egyes funkcióinak működésében stb. A jelzésszerűen felsorolt válságtünetek viszonylag jól láthatók, kevésbé nyilvánvalók és tettenérhetők viszont azok az átalakulások (pontosabban mutációk), amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül valamely ipari technológiai rendszer hatalom megosztásához és jövedelmi viszonyaihoz. A válságnak a második (vagy mélyebb) típusa magának a technológia formájának a választásához kapcsolódik. „Az ipari technológia nem a tudomány vagy a technikai szükségszerűség saját logikájából fejlődik ki... Azt a rövid ideig tartó időszakot, amikor a technológiai fejlődés válaszúthoz érkezik, ipari vízválasztónak nevezzük.”²

A technológiai és a gazdasági ^{szűke} korszakváltások idején fokozódik az érdeklődés, az egyes országok vagy régiók által a válságból való kibontakozás céljából kidolgozott technológiai, gazdasági és nem utolsósorban társadalmi válaszok iránt. Ez az érdeklődés önmagában ösztönzi a különböző országok által kidolgozott megoldások tapasztalatainak összehasonlítását.³ Az ipar- és munkaszociológia területén az első összehasonlító kutatások elsősorban a technológia és a munka viszonyának, az új technológia (az automatizáció) társadalmi hatásainak a vizsgálatára irányultak.⁴

A hetvenes évek végén és főleg a nyolcvanas évek első felében megnő az érdeklődés az új technológia közvetlen hatásainak vizsgálatát meghaladó, a technológia szélesebb társadalmi és szervezeti közegéül szolgáló szabályozási formák tartalmának, lehetséges új mintáinak komparatív szemléletű elemzése iránt.⁵

Az utalásszerűen jelzett témákban végzett kutatások tapasztalataira építve, a nemzetközi összehasonlító kutatások céljával és típusával és azok néhány metodológiai problémáival kívánok a következőkben röviden foglalkozni.

A nemzetközi összehasonlító kutatások célja és típusai

Az összehasonlító kutatások egyik célja a világban végbemenő *fejlődés azonos és eltérő jellegzetességeinek érzékelésére szolgáló képességek kifejlesztése*. Segítségével megragadhatóvá válnak azok a társadalmi-történeti és politikai viszonyok, amelyek például a tömegtermelés technológiájának és szabályozó intézményeinek alternatív módjait nemcsak a kapitalista-szocialista rendszer relációjában, hanem az egyes nemzeti rendszereken belül is létrehozzák.⁶ A világgazdaságban végbemenő fejlődés társadalmi jellegzetességeit érzékelő készségek azoknak a kritikus pontoknak az azonosításában is segíthetnek, amelyek az ipari fejlődés új, korábitól eltérő pályáját jelzik. A komparatív vizsgálatokban való együttműködés révén küszöbölhető ki a kizárólag nemzeti keretekben mozgó kutatók „szelektív” megközelítése: minden eseményt és változást csak saját „nemzeti színű szemüvegén” képes láttatni. „A külföldi partnerekkel való eszmecsere új szempontokkal gazdagítja minden résztvevő eredeti elképzeléseit, és így a *végleges kutatási program bővebb és jobban átgondolt lesz*, mint amilyen akármelyik résztvevő eredeti terve volt . . . a nemzetközi együttműködésben való részvétellel megnő a *kutatás iránti érdeklődés mindegyik országban, és újabb erőforrások nyílnak* meg országunként a vizsgálat lebonyolításához.”⁷

Az idézet az összehasonlító vállalkozások kollektív gondolkodásából származó előnyei mellett olyan céljára is felhívja a figyelmet, mint a résztvevő országokban a közvélemény és a kutatás-finanszírozó intézmények érdeklődésének felkeltésére.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban való részvétel *ritkán megfogalmazott célja* a tanulmányozott kérdésekkel összefüggésben korábban alkalmazott megközelítések, fogalmak és módszerek továbbfejlesztése, vagy legalábbis új megközelítés igényének megfogalmazása. A legnagyobb kockázatot, de egyúttal a legnagyobb intellektuális vonzerőt, az új megközelítések, az elméletfejlesztés igényével fellépő közös vállalkozások képviselik. Az ilyen célokat kitűző kutatások sikere döntően azon múlik, hogy a kutatási program végrehajtása során milyen mértékben sikerül a résztvevők többségét a közös gondolkodásba bevonni, miként lehetséges – ha időlegesen is – egy tudományos műhelyt létrehozni. Ezzel összefüggésben természetesen egy sor kérdést kell végiggondolni, például a résztvevők nemzetközi együttműködésben szerzett jártasságát. Hiszen az összehasonlító kutatás nem tekinthető az egy országban végzett kutatómunka egyszerű kiterjesztésének: a résztvevők tapasztalatainak bizonyos kollektív szintje az elméletfejlesztéshez szükséges kollektív gondolkodásnak nélkülözhetetlen feltétele.

A nemzetközi együttműködés eredményességét károsan befolyásolhatják az olyan, ritkán számításba vett tényezők, mint a kutatáselőkészítés szakaszára jellemző felfokozott elvárások, majd az érdeklődés azt követő apátja. A kutatómunka egyes szakaszaiban felmerülő nehézségek, valamint a kutatások logisztikai⁸ vonatkozásainak végiggondolatlansága következtében az egyéni teljesítmények (hozzájárulások) egyenlőtlennek, így nehezen koordinálhatóvá válnak. Az ilyen és ehhez hasonló szituációk már nemcsak nehezítik, hanem eleve lehetetlenné teszik a kollektív gondolkodáshoz szükséges feltételek létrehozását. Márpedig a komparatív kutatás egyik legfontosabb céljaként definiált elméletfejlesztés, a résztvevőktől intenzív együttműködést, valódi team-szellemet igényel. Ez egyben azt is jelenti, hogy a résztvevők által készített hozzájárulások szintetizálását egyedül tulajdonképpen a projekt egyetlen tagja sem végezheti el sikeresen.

Az összehasonlító kutatások típusai közül – legalábbis az ipar- és munkaszociológia területén – elsősorban a következőket szeretném megemlíteni:⁹

1. Az univerzális szervezet felfogást kritizáló megközelítések.

2. A gazdasági vagy társadalmi teljesítményei alapján „modell”-nek tekintett ország gyakorlatának adaptálására irányuló kísérletek.

Az első típust képviselő kutatások meggyőzően bizonyítják az alternatív technológiai és társadalmi-szervezeti megoldások lehetőségét. A megközelítést markánsan képviselő francia kutatók legújabb munkájukban így foglalták össze törekvésük lényegét: „. . . megközelítésünk szerint, sem a *szakma* vagy a *mesterség*, sem pedig a *különböző vállalat-modellek* (taylori vagy post-

taylori) vagy termelési rendszerek (a tömegtermelés vagy a termelés szakmai rendszere) *nem általános érvényűek*; ha a változások azonos tendenciáinak vagyunk is tanúi, ezek a tendenciák, az egyes országokra jellemző vállalat és társadalom (vagy a gazdaság és társadalom) közötti interdependencia érvényesülésének hatására változnak és ennek nyomait történeti és intézményi elemzésekkel lehet kideríteni. A kölcsönösségi viszonyok elemzésénél minden egyes esetben meghatározhatók a munkavégzés professzionalizálódásának vagy a mesterség létrejöttének (mint a tömegtermelés alternatív formái) folyamata, miközben állandóan szem előtt tartandó *a vállalat és a társadalom közötti kölcsönviszonyok általános érvényesülése.*"¹⁰

Az univerzalisztikus szervezetmegközelítést elutasító kutatások eredményei ma már jól ismertek.¹¹ Néhány további kutatómunkát igénylő kérdésről kívánok röviden szólni. A szervezeti jelenséggel foglalkozó kutatásoknak a jövőben nagyobb figyelmet kell szentelniük a szervezeti kultúra és a tudás szerepére. Ezzel összefüggésben feltétlenül hasznosítanunk kell azokat a kísérleteket, amelyek például a „kollektív dolgozó”-nak, mint a munkafolyamat kooperációs és a kompetencia („le savoir-faire”, „technika kultúra” stb.) dimenzióinak tisztázására vállalkoznak.¹² Annak ellenére, hogy az univerzalisztikus szervezetmodellt kritizáló megközelítések egyik bevallott célja a technológiai determinizmus kritikája, viszonylag kevés figyelmet fordítanak a technológia azon sajátosságainak vizsgálatára, amelyek a munkaszervezetek működését és struktúráját meghatározzák.¹³

A további kritikai megjegyzések felsorolása helyett a hangsúlyt helyesebb az eddigi vizsgálatok mérlegének elkészítésére és a továbblépés elmélet-metodológiai kérdéseinek végiggondolására helyezni. További kiegészítéseimet a tervezett francia–magyar összehasonlító kutatás egyik rész-témájával, az új technológiával összefüggésben szeretném kifejezni. Ezt megelőzően azonban jelzés-szerűen érinteni szeretném az összehasonlító kutatások másik típusát, amelynek népszerűsége az utóbbi években megnőtt.

Jól illusztrálják ezt azok a munkák, amelyek a japán társadalmi és gazdasági gyakorlat mechanizmusainak tanulmányozására és ezen keresztül vonzódnak, progresszívnek tartott elemeinek adaptálására irányulnak. A távol-keleti ipari nagyhatalom gazdasági és társadalmi teljesítménye iránti érdeklődés jól érzékelteti az NBC egyik Japánnal foglalkozó sorozatának hatáskeltő címe: „Ha Japán képes rá, mi miért vagyunk erre képtelenek?” (If Japan can, why we can't?). Nyilvánvalóan a társadalomtudománytól nem várható olyan teljesítmény, hogy egyszer s mindenkorra meghatározza a japán társadalom arculatának különleges összetevőit. Ennek ellenére, a „társadalomtudomány egyik lehetséges célja annak bemutatása, hogy a nemzeti rendszer különböző részei hogyan illeszkednek egymáshoz és az ipar miként kapcsolódik a társadalom más területeihez.”¹⁴ Az idézet tulajdonképpen a japán társadalmi és gazdasági praxis teljes utánzásának hiábavalóságára, továbbá más országok viszonyaiból kiragadott, egyes elemek formájában történő adaptáció vagy másolás (pl. szervezési technikák, vezetési módszerek, új technológiák stb.) veszélyeire figyelmeztet. Ez a veszély egyáltalán nem mondva csinált, a fejlett tőkésországok szervezési technikáinak és vezetési módszereinek a szocialista országokban történő „importja” hasonló problémákat vet fel.¹⁵

Egy lehetséges jövőbeni kutatási téma: új technológia és a kvalifikáció. (Eltérő definíciók és módszerek – eltérő kutatási eredmények)

A „Technológiai változások, a szabályozás új formái és a vállalati szervezet átalakulása” elnevezésű francia–magyar közös kutatási vállalkozás („Mutations Technologiques, Nouvelles formes de Régulations et Transformations”, PICS France–Hongrie) egyik központi érdeklődési területe a technológiai változások társadalmi összetevői. A témában végzett szociológiai vizsgálatok kivétel nélkül nagy figyelmet szentelnek a technológia és a kvalifikáció viszonyának alakulására. Sajnos kevés az olyan elméleti és módszertani próbálkozás, amely az ezzel foglalkozó elemzések mérlegének elkészítésére vállalkozik. A következőkben, egy olyan követendő vagy legalábbis végiggondolandó

törekvésről szeretnék beszámolni, amelyik a kvalifikáció vizsgálatának példáján keresztül bizonyítja a következő tételt: különböző kiindulópontok és módszerek következtében a technológia kvalifikációira gyakorolt hatásai jelentős különbségeket mutatnak.¹⁶

A technológia és a képzettség viszonyának alakulásával foglalkozó kutatások mérlege: egyes elemzések szerint az új technológia hatására a képzettség általános színvonala nő, más elemzések viszont ennek ellenkezőjéről, vagy legalábbis a kvalifikáció polarizációjának tendenciájáról számolnak be. A kvalifikáció alakulásával kapcsolatos optimista vagy pesszimista előrejelzések gyakran a kutatási eredmények alapján szolgáló vizsgálatokban alkalmazott különböző definícióknak és módszereknek tulajdoníthatók. Az ún. kvantitatív módszereket alkalmazó vizsgálatokra például nemcsak az jellemző, hogy érdeklődésük középpontjában az egyén képzettsége áll, hanem az is, hogy a képzettség „hivatalos” mérésére szolgáló statisztikákat, foglalkozási nomenklatúrákat használják, azokból levont általános következtetése: a képzettségi szint általános növekedése vagy polarizációja.¹⁷ Ezzel szemben a munkamegosztási viszonyok fejlődésével foglalkozó munkák – amelyek a munka tartalmának vizsgálatára koncentrálnak – a kvalifikáció csökkenéséről számolnak be.¹⁸

A technológia és a képzettség viszonyának vizsgálatában alkalmazott ún. kvalitatív elemzési módszerek hívták fel a figyelmet a kvalifikáció általános növekedéséről szóló tétel hiányosságaira. Konkrétan arra, hogy a kvalifikáció nem azonosítható kizárólag olyan egyéni jellemzőkkel, mint például az iskolai végzettség szintje, sem pedig az ipari viszonyok gyakorlatában alkalmazott hivatalos képzettségi klasszifikációkkal. Ezek a vizsgálatok a munkamegosztási viszonyokkal, ezen belül is elsősorban a munka koncepció és végrehajtás elkülönülésének kvalifikációra gyakorolt hatásaival foglalkoztak. A dequalifikáció tendenciájának érvényesüléséből többen – mindenekelőtt *Bravermann* – arra következtettek, hogy a tőkés vállalatvezetés munkaeő feletti kontrollja a munkafolyamatban folyamatosan nő. A kontroll linearításának tendenciáját kritizálók a következőket hangsúlyozták:

1. *Bravermann* nem fordított megfelelő figyelmet a nem-taylori vezetői stratégiákra, amelyek bizonyos helyzetekben a munkások a munkafolyamatban játszott szerepének felértékelését eredményezik.¹⁹

2. A munkaszervezeti formák gazdagok, a taylori vállalati-modell túlzottan leegyszerűsíti a vállalatvezetési gyakorlatot. Ezenkívül a kooperáció és a konszenzus szükségessége a munkálatók és a munkavállalók között – amelynek fontosságát Taylor maga is hangsúlyozta – a tudományos vezetés elvein alapuló rendszer belső ellentmondása. Ez az ellentmondás önmagában megkérdőjelezi a munkaerő feletti totális ellenőrzés tételének érvényességét.²⁰

A dequalifikációs tételt elutasítók sajnos változatlanul nem fordítanak megfelelő figyelmet az általuk megkérdőjelezett tézis alapjául szolgáló kutatások módszertani és fogalmi tisztázatlanságaira. Nem foglalkoznak azzal például, hogy a szociológiai kutatásokban általánosan használt kérdőívek standard kérdéseire adott válaszokból vagy a mélyinterjúk használata révén összegyűjtött információk valóban a tényleges végzett munka jellemzőit tükrözik. A szociológiai módszerek használatának további egyoldalúsága az is, hogy a kvalifikáció vizsgálatának tárgya gyakran az egyén, annak ellenére, hogy a képzettség az egyéni dimenziónál szélesebb társadalmi valóság szintjére is vonatkozik. Hiszen alakulásában a munkaszervezet, a vezetési rendszer, a munkaerőpolitika, a munkaerőpiaci viszonyok, sőt a vállalat tevékenységének közegét jelentő ágazat általános helyzete szintén szerepet játszanak. Ezzel összefüggésben egyes kutatók különbséget tesznek a „foglalkozási” képzettség csökkenése („occupational” modes of deskilling) – amikor egyes foglalkozások kvalifikáció igénye csökken – és valamely szektor, illetve ágazat visszafejlesztését kísérő „szisztematikus” képzettségcsökkenés („systematic” modes of deskilling) között.²¹ Az utóbbira jó példa a magyar szénbányászat hetvenes évek elején történő visszafejlesztése, amikor nem egy foglalkozás kvalifikáció igénye csökkent, hanem a foglalkozásra mint olyanra kevésbé volt szükség mint korábban. *mi ises hlybe mi ises*

A technológia és a kvalifikáció viszonyának vizsgálatában, a jövőben ajánlatos lenne nagyobb figyelmet szentelni az *ergonómiában* általánosabban – a szociológiában viszont csak elvétve –

napjainkban a munkások

*vagyis kognitív üzemeltetés napjainkban dolgozó
létszámának jelentős növekedése. Igen is ehhez
használt strukturális átalakításokról esetenként...*

alkalmazott munkaköri megfigyelés- és leírás technikájának használatára. A munkaköri megfigyelés technikájának alkalmazása ugyanis arra hívja fel a figyelmet, hogy „a képzettséget nem lehet kizárólag a munkaszervezet működésének elveiben keresni, hanem a tényleges munkaszituáció leírására van szükség.”²²

Az ergonómiai megközelítés azonban az egyéni munkaszituációra koncentrál, ezért a munkaszervezet egésze működésének megértéséhez az elemzésben feltétlenül építeni kell az ún. *kollektív dolgozó* koncepciójára. Segítségével leszünk képesek a kvalifikáció „társadalmi terének” („espace social”) megismerésére. Hiszen az egyéni kvalifikáció vagy pontosabban szakértelem legitimációja elválaszthatatlan a kvalifikáció társadalmi terét alkotó olyan viszonyoktól, mint a bérezési formák, előrejutási rendszer és karrier minták stb. „A munkavégzéshez kapcsolódó olyan viszonyoktól, mint a bérezési formák, előrejutási rendszer és karrier minták stb. „A munkavégzéshez kapcsolódó tényleges tudást annak hivatalos elismerése ritkán tükrözi, holott felhasználására a természetben szükség van.”²³

A kollektív dolgozó tényleges szakmai-technikai és társadalmi tudása szerkezetének és tartalmának ismerete a szocialista munkafolyamat működésének megértése szempontjából döntő jelentőségű. Intézményesülésének nehézségeiben, az azokat kísérő társadalmi feszültségekben és ellentmondásokban a munkafolyamat társadalmi partnereinek viszonyára jellemző válság érdekes és hatalmi viszonyai is megragadhatók.

A röviden vázolt gondolatok szellemében, az új technológia és a kvalifikáció viszonyával összefüggésben, talán érdemes lenne azt is végiggondolni, hogy milyen vizsgálati módszerek és technikák kombinációja lenne ideális? Milyen típusú megközelítéseket és az azok tartalmát legjobban kifejező kulcsfogalmakat célszerű számításba vennünk az eddigi kutatási tapasztalatok alapján?

Végezetül ismételten hangsúlyozni szeretném azt, hogy írásomban a vitára ösztönzés és a közös gondolkodás elősegítésére néhány olyan kérdést igyekeztem felvetni, amelyekkel a tervezett francia–magyar közös kutatási vállalkozás résztvevői feltétlenül szembetalálják magukat. Az összehasonlító kutatások néhány elméleti és módszertani sajátosságához fűzött kommentárjaim közreadásában, a résztvevőkkel való „kollektív tanulás” lehetősége vezérelt. A korántsem lezárt, vitatható meglátásaimmal kapcsolatos megjegyzések remélem új szempontokkal, gondolatokkal gazdagítják eredeti elképzeléseimet.

JEGYZET

- 1 A tanulmány, a „Mutations technologiques, nouvelles formes de régulations et transformations des entreprises” (PICS), francia–magyar tudományos kooperáció előkészítésére szervezett szemináriumra készült. (Párizs, 1986. szeptember 18–október 3.)
- 2 *M.J. Piore–Ch.F. Sabel*: The Second Industrial Divide (Possibilities for Prosperity), Basic Books, Inc., Publishers, New York, 1984. 5. o.
- 3 A kelet- és nyugat-európai országok kutatói közötti kooperáció elindításában úttörő szerepet játszott, a Bécsben 1963-ban létrehozott és ma is működő Társadalomtudományi Kutatásokat és Dokumentációt Koordináló Európai Központ, röviden: Vienne Centre.
- 4 *Peter Grootings* (ed.): Technology and Work (East-West Comparison), Groom Helm, Vienna Centre, London, 1986.
- 5 *Pierre Dubois–Csaba Makó*: La division du travail dans l'industrie (Étude de cas Hongrois et Français), Groupe de Sociologie du Travail, CNRS-Université de Paris VII., Paris, 1980., *Pierre Dubois–Mirella Giannini*: Le travail ouvrier en groupe dans les entreprises industrielles de l'Ouest et de l'Est = Revue Française des Affaires Sociales, No. 4. 1985.; *P. Grootings–B. Gustavsen–L. Héthy* (Eds): New Form of Work Organization and their social and economic environment. Labour Research Institute, Budapest, 1986.

- 6 A tőkés országokban végzett komparatív elemzések elégséges bizonyítékot halmaztak fel arról, hogy a tömegtermelés technológiája önmagában nem határozza meg a vállalati szervezetek felépítésének és működésének modelljét. (*Marc Maurice–Jean-Jacques Silvestre: La production de la hiérarchie dans l'entreprise: recherche d'un effet sociétal = Revue Française de Sociologie, Avril, 1979.*)
- 7 *Cseh-Szombathy László: A nemzetközi összehasonlítás szerepe a válások vizsgálatában = Statisztikai Szemle, 1984. 2 394. o.*
- 8 A kutatások logisztikai vonatkozásain azok szervezési, dokumentációs, fordítási, adatfeldolgozási feltételeinek biztosítását értem.
- 9 Az összehasonlító kutatások típusainak meghatározásánál nagymértékben építettem a következő tanulmányra: *Stephen Wood: Towards socialist-capitalist comparative analysis of the organizational problem. London School of Economics, London, 1984. (Kézirat).*
- 10 *Marc Maurice–François Eyraud–Alain d'Iribarne–Frédérique Rychener: Des Entreprises en Mutation dans la CRISE (Apprentissage des technologies flexibles et émergence de nouveaux acteurs) LEST, Aix-en-Provence, 1986. 13–14. o.*
- 11 *Donald Dore: British Factory–Japanese Factory (The Origins of National Diversity in Industrial Relations) University of California Press, Berkeley, 1973.; Duncan Gallie: In searching of the new working class. (Automation and Social Integration within the capitalist enterprise) Cambridge University Press, Cambridge, 1978.*
- 12 *Marie-Françoise Raveyre: La question de l'approche du travailleur collectif (Réflexion autour d'une année de fonctionnement du séminaire STS lyonnais. In: Jacques-Henri Jacot (Ed.): Travailleur collectif et relations science-production, Editions du CNRS, Paris, 11–20. o.*
- 13 Lásd részletesebben erről: *Stephen Wood: i. m. 2. o.*
- 14 *Stephen Wood i. m. 3. o.*
- 15 *Makó Csaba–Simonyi Ágnes: A taylorizmus hazai alkalmazásának kérdőjelei = Közgazdasági Szemle, 1985. 7–8.; Marc R. Beissinger: Andropov's Economic Strategy and Its Pitfalls, Harvard University, Russian Research Center, Harvard, 1984. (Kézirat).*
- 16 *Colette Bernier–Catherine Teiger: Approches ergonomique et sociologique de la qualification du travail: application à l'analyse de changements technologiques, Cahiers de Recherches Sociologiques, Vol. 3. no. 2. Octobre 1985. U.Q.A.M. Montréal; Koji Okubayashi: Work Content and Organizational Structure of Japanese Enterprises under Microelektronik Innovation, Business School, Kobe University, Kobe, 1986. (Kézirat)*
- 17 *Radocan Richta (Szerk.): Válaszúton a civilizáció. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.; Daniel Bell: Vers la société post-industrielle. Robert Leffont, Paris, 1978.*
- 18 *Henry Bravermann: Labor and Monopoly Capital: the degradation of work in the twentieth century. Monthly Review Press, London, 1974.*
- 19 *H. Kern–M. Schumann: Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion. München, 1984.; H. Kern–M. Schumann: Vers une professionalisation du travail industriel = Sociologie du Travail, 4. 1984.; J. Kelly–S. Wood: Le Taylorism en Grande Bretagne. In: M. Montmollin–O. Pastré (Eds): Le taylorisme. Editions La Découverte, Paris, 1984. 257–271. o.; Simonyi Ágnes: Nagyvállalatok alkalmazkodása, rugalmas kisvállalkozások Olaszországban. Munkaügyi Kutató Intézet (Kézirat) Budapest, 1986.*
- 20 *Stephen Wood (Ed.): "The Degradation of Work?" Hutchinson, London, 1982.*
- 21 *David Lee: Beyond deskilling: skill, craft and class. In: S. Wood (Ed.): "The degradation of work?" Hutchinson, London, 1982. 146–162. o.*
- 22 *Colette Bernier–Catherine Teiger i. m. 86. o.*
- 23 *Colette Bernier–Catherine Teiger uo. 15. o.*